

מערך פעילויות לבתי הספר העל-יסודיים בנושא:

חופש ביטוי והסתה ליום הזיכרון ליצחק רבין

מאת: אוקי מרושק קלארמן

התכנית נערכה מחדש על בסיס תכנית קודמת

אוקטובר 2016, תשרי תשע"ז

מדרשת אדם, יער ירושלים, ת.ד. 3536, ירושלים 91033 | טל. 02-644829002 | פקס 02-6448293

www.adaminstitute.org.il | info@adaminstitute.org.il

תוכן עניינים

3	רצח רבין - המשמעויות החינוכיות של הרצח
5	הבחנה בין חופש ביטוי להסתה
6	פעילויות התכנית
8	הפעלה 1: הקושי לתת חופש ביטוי
10	הפעלה 2: הגישה התועלתנית להבחנה בין חופש ביטוי להסתה
13	הפעלה 3: הגישה העקרונית להבחנה בין חופש ביטוי להסתה
16	הפעלה 4: מחאה לגיטימית ומאחה לא לגיטימית בדמוקרטיה
18	הפעלה 5: התנאים בהם ניתן לקיים מדינה שתהיה יהודית ודמוקרטית
21	נספח 1: חוק יום הזכרון ליצחק רבין התשנ"ו – 1977
22	נספח 2: כשהחיים והמוות בידי הלשון – מאמר מאת משה נגבי
24	נספח 3: הסתה, המרדה וחופש הביטוי – ראיון עם משה נגבי
27	הפניה למקורות נוספים

רצח רבין – המשמעויות החינוכיות

ב-4 בנובמבר 1995, י"ב בחשוון תשנ"ו, נרצח ראש ממשלת ישראל ושר הביטחון יצחק רבין בידי מתנקש יהודי, בכיכר מלכי ישראל בתל-אביב, בסיומה של עצרת תמיכה בדרכו שנשאה את הכותרת "כן לשלום, לא לאלימות". הרצח אירע בשיאו של מאבק פוליטי קשה על אופייה ועל עתידה של מדינת ישראל, מאבק שלווה בהסתה נגד ראש הממשלה ונגד התהליך המדיני אותו הוביל. רצח יצחק רבין היה רצח פוליטי – ניסיון בוטה לקעקע את אבני היסוד של המשטר הדמוקרטי.¹

מעשה הרצח של ראש ממשלת ישראל חולל זעזוע כבד בחברה הישראלית. אזרחי מדינת ישראל נדרשו לחשבון נפש. ואם אזרחים נדרשו לחשבון נפש, על אחת כמה וכמה נדרשו לכך אנשי חינוך. מאז הרצח נעשו ניסיונות במערכת החינוך לבחון מה ניתן ללמוד מן האירוע ומה צריך לשנות בחברה הישראלית כדי שאירועים מסוג זה לא יישנו.

במדרשת אדם זוכרים דיון דומה במובנים רבים, שהתקיים אחרי רצח אמיל גרינצוויג ז"ל. אמיל גרינצוויג נרצח בעת הפגנה נגד המלחמה בלבנון מרימון שהשליך לעברו יונה אברושמי. בדומה ליגאל עמיר, האמין רוצחו של אמיל גרינצוויג שמי שאינו מסכים עם דעתו דינו מיתה. בכל הקשור בחינוך, המסקנות היו אז לגבינו חד-משמעיות – יש להשקיע מאמצים מרובים בחינוך לדמוקרטיה ולייחד למטרה זו משאבים כלכליים ורוחניים.

תחושה דומה חש שר החינוך דאז, יצחק לוי בנאום שנשא בנושא ביום השנה השלישי לרצח יצחק רבין ז"ל:

"הצוואה החינוכית של יצחק רבין" (30.10.98)

יום הזיכרון לראש הממשלה ושר הביטחון יצחק רבין ז"ל מחייב את מערכת החינוך לעצור, מדי שנה, בי"ב בחשוון, את פעילותה השוטפת ולשאול את עצמה האם היא עושה די להעמקת החינוך לדמוקרטיה, האם היא אכן מעבירה לדור הצעיר את עוז רוחה ודרכה של הדמוקרטיה והאם היא מקדישה כנדרש את שיעוריה למאבק באלימות מכל סוג שהוא².

השאלות הנוקבות שעלינו לתת את דעתנו עליהן, הן אלו:

- מה אנו יכולים ללמוד מן הרצח ומהתנהגות החברה הישראלית בעקבותיו בכל הקשור להווייתנו הדמוקרטית ולחינוך לדמוקרטיה?
- מה אנו יכולים ללמוד על האחריות החברתית שלנו לרצח?
- מה אנו יכולים ללמוד מפועלו של יצחק רבין בשנים האחרונות למען השלום?

נראה, כי מבין השאלות הללו, אחת המרכזיות היא שאלת האחריות החברתית להתרחשות האירוע. נדמה כי חלקנו שלנו ברצח – בני החברה הישראלית – הוא בעצם הדבר, שלא השכלנו להבין את העיקרון הדמוקרטי החשוב, שיש לדון בני-אדם על פי מעשיהם ולא על פי השתייכותם לעם מסוים,

¹ מתוך האתר של מרכז יצחק רבין: <http://www.rabincenter.org.il>

² מתוך אתר האינטרנט של מרכז יצחק רבין לחקר ישראל.

לעדה מסוימת או לציבור מסוים. אילו השכלנו להבין כי יש לדון איומים של יהודי ברצח, כפי שדנים את איומיו של כל אדם אחר, תהא השתייכותו הלאומית אשר תהא, אולי היינו נוקטים באותם אמצעי זהירות שבהם אנו נוקטים כלפי כל אויב. בדיעבד התברר שנמצאנו קורבן לתפיסתנו הלא-שוויונית.

רצח ראש הממשלה לימדנו, במושגים חינוכיים, פרק חשוב ביותר בנושא המשמעות של ראייה סטריאוטיפית של הזולת. אלא שהפעם ניתן היה ללמוד שסטריאוטיפים הם מסוכנים כאשר הם חיוביים לא פחות מאשר כשהם שליליים. מסתבר, שהסטריאוטיפים החיוביים שיש לנו כלפי מי ששייך לקבוצה שלנו מסוכנים אותנו.

גישה חינוכית אין לה, אפוא, אלא לתבוע ראייה אמיצה של האמת לגבי שונאינו ולגבי עצמנו כפרטים וכקבוצה. עלינו לחזור ולזכור, כי הרעיון הדמוקרטי של שוויון בפני החוק אמור להגן עלינו הן מפני מי שמשתייך לחברה שלנו והן מפני מי שאינו משתייך אליה. כל ניסיון לפגוע ברעיון השוויון פירושו הפקרה של ביטחוננו האישי והחברתי.

סיפור חייו של יצחק רבין שזור בסיפורה של מדינת ישראל. יצחק רבין לקח חלק פעיל ברובם המכריע של האירועים המרכזיים בתולדות המדינה. ראוי שתלמידי בתי הספר ילמדו את הסיפור האישי והקולקטיבי הזה.³

פועלו של יצחק רבין בשנות חייו האחרונות הביא למותו אך הותיר לנו מורשת חשובה ביותר. רבין לימד אותנו (כפי שלימדנו גם מנחם בגין ז"ל), שאדם יכול להיות אפוזיציה אמיצה לעצמו וכן שניתן לשנות דעה ומדיניות. היכולת להכיר בטעות, לשנות ולהשתנות, היא אבן יסוד בתרבות הדמוקרטית. ההכרה בכך שביכולתנו לטעות הביאה אותנו לקיים מנגנון חברתי שלם; מנגנון שנהוג בו חופש של ביטוי, שאנשי השלטון מתחלפים בו מעת לעת, ושהחלטות וכיווני החשיבה בו גם הם פתוחים לשינוי.

ואולם, כדי להנהיג שינויים בעמדות ובמדיניות אין די במבנה חברתי שבא לעודד הכרה בטעויות; דרוש גם אומץ לב אישי רב, אומץ לב אזרחי ונכונות לשלם מחירים. רבין לימדנו פרק נכבד בדבר אומץ הלב הזה הלכה למעשה, והבהיר, שחשיבותו של אומץ הלב אינה נופלת מזו של הגבורה בשדה הקרב.

אנו חשבנו והאמנו כי לא ייתכן שבחברה דמוקרטית מחירו של ביטוי עמדה שונה הוא מחיר בנפש, אך המציאות טפחה על פנינו. תפקידנו, כאנשי חינוך, לחזק את היסודות הדמוקרטיים של החברה שבה אנו חיים. תפקידנו, כבני החברה, לתבוע מן המערכת הפוליטית את המשאבים לחיזוק הזה. כדי לעמוד במשימות הללו אנו נדרשים לאומץ לב אזרחי כמו גם לעבודה קשה, שנאמר "לא עלינו המלאכה לגמור אך אין אנו רשאים להיכשל ממנה".

רצח ראש הממשלה הביא לשיא חדש את חילולה של הדמוקרטיה הישראלית. המשמעות החמורה של האירוע והרצון לחלוק כבוד ליצחק רבין ז"ל ולפועלו רב-השנים למען מדינת ישראל, הביאו את ממשלת ישראל לחוקק חוק אשר יהפוך את יום הרצח ליום זיכרון ממלכתי.

³ . חומר מפורט על חייו ועל פועלו של יצחק רבין ז"ל ניתן למצוא באתר האינטרנט של מרכז רבין.

הבחנה בין חופש ביטוי להסתה⁴

חופש הביטוי הוא מעקרונות היסוד של הדמוקרטיה ובין החשובים שביניהם. הצורך להבחין הבחנה ברורה בין ביטוי לגיטימי בדמוקרטיה לביטוי שאינו לגיטימי מעסיק - מאז קיומו של המשטר הדמוקרטי - אזרחים, פוליטיקאים, מחנכים והוגי דעות. בישראל, הצורך בבירור הסוגיה מתחדד ועולה בכל פעם שאזרחי המדינה חשים איום על קיומם, על אורח החיים שלהם ועל המשטר הדמוקרטי. הדיון שב ועולה בעקבות רצח ראש הממשלה, יצחק רבין ז"ל. יצחק רבין נרצח בידי אדם שהתנגד למדיניותו. הרצח החליט כי הוא ראוי למנוע מראש הממשלה את ביצוע מדיניותו על ידי רצח. הוא לא ניסה לשכנע את הציבור בצדקת עמדתו, אלא ניסה לכפותה בדרך אלימה.

אין אנו עוסקים כאן במעשהו הנפשע של הרצח, אלא בשאלות העקרוניות הקשורות במעשה ההסתה שקדם לו: האם יש לראות את המסיתים שותפים באחריות לפשע? האם היה צריך לאסור עליהם לומר ולפרסם את דבריהם?"

במילים אחרות: מהם גבולות חופש הביטוי במשטר דמוקרטי ומתי הופך דיבור חופשי להסתה? קיימות שתי גישות עיקריות הדנות בסוגיה "מהי הסתה": הגישה התועלתנית והגישה העקרונית.

הגישה התועלתנית להבחנה בין חופש הביטוי להסתה

הגישה התועלתנית להגבלת חופש הביטוי מגדירה הסתה כדיבור המהווה "סכנה ברורה ומיידית", כפי שהגדירה המשפטן משה נגבי⁵:

"אגרנט וברק אימצו את גישתו של הולמס, שעל פיה מותר, ואף ראוי, לדכא את חופש הדיבור, כאשר קיימת "סכנה ברורה ומיידית" או "ודאות קרובה" לפגיעה קשה בביטחון האישי או הקולקטיבי כתוצאה מן "הדיבור" ... הסתה היא התבטאות, שיוצרת בנסיבות העניין (תוכן ההתבטאות, הדובר, השומע והאווירה) הסתברות של הובלה למעשים אלימים ולא חוקיים".

הסתה היא דיבור המהווה סכנה ברורה ומיידית והשפעתו כשל כוח פיזי שאינו מילולי. תוכן דברי ההסתה חשוב, אולם אין בו כדי לשלול את הלגיטימיות של השמעתו. השאלה המכרעת היא, באיזה הקשר נאמרו הדברים ומה צפויה להיות השפעתם בטווח הקצר. ניסוח זה של מהות ההסתה מאפשר לאסור דיבורים מסוימים, אולם הוא מצמצם מאוד את ההיתר לאסור, בדרך כלל, ביטוי חופשי.

את הבעייתיות של עקרון הסכנה הברורה והמיידית ניתן לסכם בנקודות הבאות:

1. הגדרה של סכנה היא הגדרה סובייקטיבית, המותנית בהשקפת עולמו של המגדיר.
2. דיבור עלול להיות בעל השפעה הרסנית בטווח הארוך. ההגבלה על ביטויים שמזיקים רק בטווח קצר עלולה לאפשר היזקים מסוגים שונים (הטפה נאצית יכולה להיחשב בלתי מסוכנת לחברה ברגע נתון, אך השפעתה המצטברת עלולה להיות רבה ומסוכנת).

⁴ המאמר נכתב במקור בספר: **חופש ביטוי והסתה: תכנית לימודים בנושא "שפה ופוליטיקה**. מהדורה שנייה, מעודכנת ומורחבת. מאת: אוקי מרושק-קלארמן. ירושלים: מדרשת אדם, 1997.

5. **משה נגבי**, מתוך המאמר "**כשהחיים והמוות בידי הלשון**" (המאמר מופיע בנספח 2 בחוברת זו, עמוד 23).

3. יש דברים שיש לאסור את ביטויים באופן עקרוני, ללא קשר למידת השפעתם. נקודה זו מנוסחת על פי רוב כקריטריון חלופי לגישה התועלתנית להגדרתה של הסתה.

הגישה העקרונית להבחנה בין חופש הביטוי להסתה

הגישה העקרונית קובעת כי יש להגדיר דברים כהסתה על פי תוכנם. הסתה אינה צריכה להיות מאופיינת על ידי הערכת תוצאות המעשה אלא באופן עקרוני. **תוכן השולל את עקרונות הדמוקרטיה** חייב להיות מוגבל או אסור בביטוי, בין אם כרוכה בכך "סכנה מיידית" ובין אם לאו.

"נושא הגנת הדמוקרטיה הוא בגדר של עיקרון מוסרי ולא עניין המותנה ברמת הסכנה או בקרבתה."⁶

באופן כללי יתרונה של הגישה העקרונית הוא בצמצום חופש הביטוי ולפיכך צמצום של סוגים רבים יותר של פגיעה ביחידים, ברוב ובמיעוט, אבל מכאן גם חסרונה שהרי צמצום חופש הביטוי מונע חשיבה רציונלית, הבנה של המציאות, ביטוי אישי ועוד.

כפי שראינו, הגישות שונות זו מזו, בעיקר ביחסן לתוצאות הדיבור החופשי. הגישה הראשונה גורסת שהדיבור ייחשב כהסתה על פי תוצאותיו הצפויות, ואילו הגישה השנייה גורסת כי הוא ייחשב הסתה על פי תוכנו העיון כלפי אדם או כלפי קבוצה.

בין אם אנו מקבלים את הגישה התועלתנית ובין אם אנו מקבלים את הגישה העקרונית, קיים חשש של שימוש לרעה בהגדרות אלו לצמצום חופש הביטוי, שהוא חיוני לקיומו של המשטר הדמוקרטי ואורח החיים הדמוקרטי. לפיכך, יש לחדד את רגישותם של המתחנכים לדמוקרטיה לחשיבותו של חופש הביטוי ולצורך להשתמש בעיקרון ההסתה שימוש זהיר ומבוקר.

פעילויות התכנית:

בתכנית זו מוצעים חמישה מערכי פעילות העוסקים בנושא חופש הביטוי. שלושת הפעילויות הראשונות מתמקדות בהבהרת המושג ומתן כלים להבחנה בין חופש ביטוי להסתה. הפעילות הרביעית מרחיבה את הדיון על חופש הביטוי בהקשר למחאה לגיטימית ושאיננה לגיטימית במשטר דמוקרטי. הפעילות החמישית מעלה לדיון את הדילמות והסתירות בתנאים בהם ניתן לקיים מדינה יהודית ודמוקרטית.

חשוב לנו לחדד ולהדגיש, כי ראוי שציון יום הזיכרון הממלכתי ליצחק רבין ז"ל והעברת ההפעלות בנושא חופש הביטוי וההסתה יהיו רק שלב אחד של פעילות ענפה בתחום החינוך לדמוקרטיה ולשלום אותה יש לקיים. הנושאים הבאים מהווים המשך ישיר לפעילויות אלו: שוויון בפני החוק, אחריות אישית וחברתית בדמוקרטיה, סטראוטיפים חיוביים ושליילים.

הפעלה ראשונה "**הקושי לתת ביטוי חופשי**" – מטרתה להמחיש את הדילמה שבין הרצון שחופש הביטוי יהיה רחב ככל הניתן ולא מוגבל אפילו במקרים מסוימים, לבין הרצון כי חופש הביטוי יוגבל במקרים מסוימים.

⁶ רפאל כהן-אלמגור, **גבולות הסובלנות והחירות: תיאוריה ליברלית והמאבק בכהנאות**; ירושלים: נבו, 1994, עמ' 241.

שתי ההפעלות הבאות, השנייה והשלישית מציגות **שתי גישות לאבחנה בין חופש ביטוי הסתה** – **הגישה התועלתנית והגישה העקרונית** – ובמהלכן המשתתפים בוחנים את יישומן על מקרים אקטואליים.

ההפעלה הרביעית "**מחאה לגיטימית ומחאה לא לגיטימית במשטר דמוקרטי**" – תחילה ממחישה מצב שבו אין לנו יכולת למחות, על מנת לבחון את פעולתנו במצב זה. לאחר מכן מלמדת להבחין בין מחאה בדרכים לגיטימיות, לבין מחאה בדרכים שאינן לגיטימיות.

הפעלה חמישית "**התנאים בהם ניתן לקיים מדינה שתהיה יהודית ודמוקרטית**" – מטרתה להחזיר את הלגיטימציה לדיון על הפתרונות הדמוקרטיים לסתירה הקיימת בין העקרונות השונים של מדינת ישראל.

תכניות נוספות וחומרים להרחבה בנושא חופש הביטוי והתמודדות עם הסתה וגזענות אפשר למצוא באתר מדרשת אדם:

[/ http://www.adaminstitute.org.il](http://www.adaminstitute.org.il)

בשביל הדיאלוג – התמודדות חינוכית עם תופעת הגזענות - תכנית לימודים לבתי הספר העל יסודיים, מאת: אוקי מרושק-קלארמן, הוצאת מדרשת אדם 2014.

כוחה של מילה – חינוך להגנה על חופש הביטוי ולהתמודדות עם הסתה - מאת: אוקי מרושק-קלארמן בשיתוף: חולוד אידריס, שרף חסן. תכנית משותפת של מדרשת אדם והאגודה זכויות האזרח, 2016.

הפעלה ראשונה: הקושי לתת חופש ביטוי

מטרה:

- לחוות את הדילמה שבין הרצון שחופש הביטוי יהיה רחב ככל הניתן ולא מוגבל אפילו במקרים מסוימים, לבין הרצון כי חופש הביטוי יוגבל במקרים מסוימים.

אמצעים:

- 🔗 דפי נייר (אפשר שיהיו חתוכים לחצי או לשליש) וכלי כתיבה.

מהלך הפעילות

1. המנחה בוחרת/ עם המשתתפים את נושא הדיון. הדיון צריך להיות בנושא שקיימת בו מחלוקת קשה בין הנוכחים, למשל – האם יש שוויון בין נשים לגברים, האם צריך להחזיר את רמת הגולן, האם יש לאפשר הקמת מדינה פלסטינית.
2. המשתתפים מתבקשים להתייחס לנושא ולהביע את עמדותיהם.
3. לאחר כ-10 דקות כל אחד/ת מהמשתתפים מתבקשים לרשום על דף משפטים שנאמרו בדיון, ושלדעת המשתתף/ת מעצבנים אנשים אחרים בקבוצה.
כל משפט ירשם על פתק נפרד. את הפתקים השונים מפזרים בחדר.
4. המשתתפים עוברים בין הפתקים וקוראים לעצמם את המשפטים השונים. כל משתתף/ת מתבקש/ת לסמן X על כל משפט שהוא/היא לא מוכנים לשמוע, או שהיו מעדיפים שהדברים הכתובים בו לא היו נאמרים.
5. חוזרים למליאה ומתקיים דיון:
 - האם המשתתפים סימנו ב - X משפטים שכתבת?
 - האם סימנתי ב - X משפטים שכתבו אחרים?
 - איך הרגשתי כשסימנו ב - X משפטים של אחרים?
 - איך הרגשתי כשסימנו משפטים שלי? (מומלץ להתמקד בחוויה שקל למחוק משפטים שנכתבו על ידי אחרים אבל קשה להימחק).
6. המנחה מקריאה את כל המשפטים שסומנו ב - X ומעלים אותם מן המקום. משאירים במרכז החדר רק את הפתקים שאיש לא סימן ב - X.

7. המנחה מברר/ת עם המשתתפים:

- עם אלו משפטים נותרנו?
- מה משמעות המצב הקיים?
- האם הוא רצוי?

מומלץ להדגיש, שכאשר הבחירה היא להשתיק אחד את השני, הפרטים בקבוצה נותרים ללא יכולת לומר דברים רבים. הדילמה החשובה שעולה בחדר היא הרצון שיהיה חופש ביטוי, ללא כל הגבלות, מול רצון שחופש הביטוי יוגבל במקרים מסוימים.

8. דיון מסכם בנקודות הבאות:

- האם היו נוהגים אחרת משנהגו במהלך ההפעלה?
- האם יש משפטים אותם לא היו מסמנים עכשיו ב - X?
- האם יש משפטים שלא סימנו קודם לכן והיו בוחרים לסמן עכשיו? בשם מה?
- מהו חופש הביטוי?
- המשתתפים מתבקשים לנסות ולנסח עיקרון להגבלת חופש הביטוי.

הפעלה שנייה:

הגישה התועלתנית להבחנה בין חופש ביטוי להסתה

🔗 שתי ההפעלות הבאות, השנייה והשלישית, מהוות יחידת פעילות אחת. מומלץ לקרוא את המאמר הקצר בעמודים 5-6 בחוברת זו, וראו המלצות לקריאה נוספת בעמוד 7.

מטרות:

- א. ללמוד ולתרגל את יישום העיקרון של הסכנה הברורה והמיידית לפי הגישה התועלתנית להבחנה בין חופש הביטוי להסתה.
- ב. לעמוד על הקשיים והבעיות ביישום הגישה.

אמצעים:

1. כרטיסייה מוגדלת על הלוח עם ההגדרה של "הגישה התועלתנית להבחנה בין חופש ביטוי להסתה".
2. דף הגדרה של "הגישה התועלתנית" ומקרים לבחינת "עקרון הסכנה הברורה והמיידית" – כמספר התלמידים.
3. כלי כתיבה.

מהלך הפעילות:

1. תולים על הלוח או מקריאים את ההגדרה של "הגישה התועלתנית" ומבהירים את ההגדרה.
2. **עבודה אישית:** מחלקים את דף העבודה עם רשימת המקרים לכל תלמיד/ה והם מתבקשים לגבש החלטה לגבי כל אחד מהמקרים המופיעים ברשימה – אילו מהן יש לאסור את פרסומם ואילו מהם יש להתיר, לפי העיקרון של "הסכנה הברורה והמיידית".

🔔 להבהיר כי הם צריכים להכריע בהתאם לגישה גם אם היא איננה מקובלת עליהם.

3. עבודה בקבוצות של ארבעה-חמישה משתתפים:

- א. חברי כל קבוצה ישתפו את חבריהם בהכרעה האישית שקיבלו לגבי כל אחד מהמקרים.
- ב. לאחר מכן, הקבוצה תנסה להגיע להחלטה משותפת אילו מקרים יש לאסור את פרסומם ואילו יש להתיר, על פי הגישה התועלתנית של "סכנה ברורה ומיידית".
- ג. הקבוצה תשוחח על הקשיים שהיו בניסוח החלטה משותפת לגבי המקרים שיש לאסור לפרסום ולגבי אילו שיש להתיר.
- ד. הקבוצה תברר אם היו דוגמאות בתרגיל שהיו מותרות לפרסום לפי הקריטריון המוצע, אך בכל זאת יש לאסור אותן. ולהיפך - אם היו דוגמאות בתרגיל שהיו אסורות לפרסום לפי הקריטריון המוצע ושהם היו רוצים להתיר אותן.

4. סיכום במליאה: התלמידים מעלים את היתרונות ואת המגבלות של הקריטריון ודנים בו.

הקשיים העולים להתעורר בדיונים:

- ↔ ההערכה של מידת הסכנה הצפויה יכולה להיות שנויה במחלוקת.
- ↔ יש מי שיכולים לחשוב שהביטוי של הדברים עשוי דווקא למנוע את הסכנה, בעוד שאחרים יכולים לחשוב כי הביטוי עשוי לגרום לה.

התלמידים יתבקשו לשמור את דפי העבודה להפעלה הבאה.

דף עבודה: הגישה התועלתנית להבחנה בין חופש הביטוי להסתה

הגדרה: הגישה התועלתנית מבחינה בין חופש הביטוי וההסתה על פי מבחן התוצאה הצפויה בו - היא מגדירה הסתה כדיבור המהווה "סכנה ברורה ומיידית". הסכנה הוודאית כתוצאה מהדיבור, היא המפתח להבחנה בין חופש ביטוי להסתה. השאלה המכרעת היא - באיזה הקשר נאמרו הדברים ומה צפויה להיות השפעתם בטווח הקצר.

לאשר פרסום	לאסור פרסום	המקרים אותם יש לבדוק לפי הקריטריון של "סכנה ברורה ומיידית":
		1. האם מותר לאדם לזעוק בתאטרון מלא מפה לפה "מחבלים בשורה השלישית"?
		2. ספר מספר לקוח ותוך כדי שיחה ביניהם טוען שראש הממשלה הוא בוגד.
		3. עיתונאי מוקיע מעל דפי העיתון את מדיניות השלום של רבין.
		4. עיתונאי מוקיע מעל הדפי העיתון את מדיניות השלום של בנימין נתניהו.
		5. עיתונאי כופר בעיתונו בסמכות הממשלה לבצע את מדיניותה בגלל שהיא נסמכת על קולות הערבים.
		6. עיתונאי כופר בעיתונו בסמכות הממשלה לבצע את מדיניותה בגלל שהיא נסמכת על קולות של מי שאינם משרתים שירות מלא בצה"ל: נשים, עולים, ערבים, חרדים ועוד.
		7. הצגת תזות אנרכיסטיות נגד הדמוקרטיה בקורס אוניברסיטאי.
		8. הצגת תזות נגד הדמוקרטיה בהפגנת המונים.
		9. רב מציג בפני תלמידיו את העמדה כי ראש הממשלה בוגד וחל עליו "דין רודף" (יש להסביר מהו "דין רודף").
		10. קבוצת ערבים קוראת בכיכר בזמן הפגנה "מוות ליהודים".
		11. קבוצת יהודים קוראת בזמן הפגנה "מוות לערבים".
		12. האם מותר לכתוב את התרגיל הזה?

הפעלה שלישית:

הגישה העקרונית להבחנה בין חופש הביטוי להסתה

מטרות:

- א. ללמוד ולתרגל את יישום הגישה העקרונית להבחנה בין חופש ביטוי להסתה.
- ב. לעמוד על הקשיים והבעיות ביישום העיקרון.

אמצעים:

- 🔗 כרטיסייה מוגדלת על הלוח עם ההגדרה של "הגישה העקרונית להבחנה בין חופש ביטוי להסתה".
- 🔗 דף עבודה עם ההגדרה של "הגישה העקרונית להבחנה בין חופש הביטוי להסתה" ורשימת המקרים לבחינת גישה זו (הרשימה זהה לזו של פעילות קודמת) – כמספר התלמידים.
- 🔗 דף העבודה מהפעלה קודמת – "הגישה התועלתנית".

מהלך הפעילות:

שלב א': דיון והכרעה לפי הגישה העקרונית:

1. תולים על הלוח או מקריאים את ההגדרה של "הגישה העקרונית" ומבהירים את ההגדרה.
"על פי העמדה [גישה] העקרונית או המוסרית – יש לשלול דיבור המבטל את ההסכם הדמוקרטי, לפיו לכל אדם זכות שווה לחירות, ואין זה הוגן שמי שאינו מקבל עליו את העקרונות הדמוקרטיים יזכה מפירותיו, כמו חופש הביטוי. וכמילים אחרות: אסור להגיד דברים שנוגדים את הדמוקרטיה ועלולים לגרום לביטולה. הגנת הדמוקרטיה היא בגדר עיקרון מוסרי, ולא עניין המותנה ברמת סכנה כלשהי" (כהן אלמגור, 1994).
2. **עבודה אישית:** מחלקים את דף העבודה עם רשימת המקרים לכל תלמיד/ה והם מתבקשים לגבש החלטה לגבי כל אחד מהמקרים המופיעים ברשימה – אילו מהן יש לאסור את פרסומם ואילו מהם יש להתיר, לפי הגישה העקרונית.
 להבהיר כי הם צריכים להכריע בהתאם לגישה גם אם היא איננה מקובלת עליהם.
3. **עבודה בקבוצות בנות ארבעה עד חמישה משתתפים** (אפשר אותן קבוצות מההפעלה הקודמת) לדיון והכרעה ביישום הגישה על המקרים:
 - א. להחליט במשותף האם יש להתיר את פרסומם או לאסור - על פי הגישה העקרונית להבחנה בין חופש הביטוי להסתה. המשתתפים מתבקשים לא להביע את עמדתם האישית לגבי הנושא הנידון, אלא לבחון את יישום הגישה העקרונית על המקרים המופיעים ברשימה.

- ב.** להתייחס לשאלה – האם יש מקרים שנאסרו לפרסום על פי הגישה העקרונית ויש להתיר את פרסומם לפי דעתם?
- ג.** לבחון אם יש מקרים שהותרו לפרסום על פי הגישה העקרונית ויש לאסור אותם, בכל זאת.
- ד.** לנסח את הבעייתיות של הגישה העקרונית ואת יתרונותיה.

שלב ב' – דיון מסכם במליאה המתייחס לשתי הגישות:

הדיון תחילה יבחן את שתי הגישות ביחס לחופש הביטוי ולאחר מכן הוא ירחב לאפשרויות נוספות לבחינת חופש הביטוי והסתה:

- 1.** איזה מהגישות – העקרונית או התועלתנית – צמצם יותר את חופש הביטוי ואיזה מהם הרחיבו?
- 2.** איזה גישה היו בוחרים, מבין שתי הגישות המוצעות, לאמץ במדינת ישראל.
- 3.** המשתתפים מזמנים להציע גישות או קריטריונים חדשים להבחנה, ולהעלותם לדיון בפני הכיתה.
- 4.** המנחה ביחד עם המשתתפים יבחנו באיזו מידה ההצעות החדשות עונות על הבעיות שהתעוררו ביישום הגישות הקודמות שהוצעו.
- 5.** אפשר ליחד זמן לדיון בקושי להפריד בין פעולה על פי עקרונות לבין פעולה על פי עמדות אישיות.

דף עבודה: הגישה העקרונית להבחנה בין חופש הביטוי להסתה

הגדרה: הגישה העקרונית כוחנת את תוכן דבריו של אדם, ללא קשר למצב בו הם נאמרים. הסתה אינה צריכה להיות מאופיינת על ידי הערכת תוצאות המעשה, אלא באופן עקרוני. תוכן השולל את עקרונות הדמוקרטיה חייב להיות מוגבל או אסור בביטוי, בין אם כרוכה בכך "סכנה מיידית" ובין אם לאו. יש לשלול דיבורים שיש בהם ביטול ההסכם הדמוקרטי לפיו "לכל אדם זכות שווה לחירות". על פי גישה זו, אין זה הוגן שמי שאינו מקבל עליו את העקרונות הדמוקרטיים יזכה מפרותיו. "נושא הגנת הדמוקרטיה הוא בגדר של עיקרון מוסרי ולא עניין המותנה ברמת הסכנה או בקרבתה."⁷

לאשר פרסום	לאסור פרסום	המקרים אותם יש לבדוק לפי הקריטריון של "סכנה ברורה ומיידית":
		1. האם מותר לאדם לזעוק בתאטרון מלא מפה לפה "מחבלים בשורה השלישית"?
		2. סֶפֶר מספר לקוח ותוך כדי שיחה ביניהם טוען שראש הממשלה הוא בוגד.
		3. עיתונאי מוקיע מעל דפי העיתון את מדיניות השלום של רבין.
		4. עיתונאי מוקיע מעל הדפי העיתון את מדיניות השלום של בנימין נתניהו.
		5. עיתונאי כופר בעיתונו בסמכות הממשלה לבצע את מדיניותה בגלל שהיא נסמכת על קולות הערבים.
		6. עיתונאי כופר בעיתונו בסמכות הממשלה לבצע את מדיניותה בגלל שהיא נסמכת על קולות של מי שאינם משרתים שירות מלא בצה"ל: נשים, עולים, ערבים, חרדים ועוד.
		7. הצגת תזות אנרכיסטיות נגד הדמוקרטיה בקורס אוניברסיטאי.
		8. הצגת תזות נגד הדמוקרטיה בהפגנת המונים.
		9. רב מציג בפני תלמידיו את העמדה כי ראש הממשלה בוגד וחל עליו "דין רודף" (יש להסביר מהו "דין רודף").
		10. קבוצת ערבים קוראת בכיכר בזמן הפגנה "מוות ליהודים".
		11. קבוצת יהודים קוראת בזמן הפגנה "מוות לערבים".
		12. האם מותר לכתוב את התרגיל הזה?

⁷ רפאל כהן-אלמגור, גבולות הסובלנות והחירות: תיאוריה ליברלית והמאבק בכהנאות. ירושלים: נבו, 1994, עמ' 241.

הפעלה רביעית:

מחאה לגיטימית ומחאה לא לגיטימית במשטר דמוקרטי

מטרות:

- א. לחוות מצב שבו אין לנו יכולת למחות, על מנת לבחון את פעולתנו במצב זה.
- ב. ללמוד להבחין בין מחאה בדרכים לגיטימיות, לבין מחאה בדרכים שאינן לגיטימיות.

אמצעים:

- 🔗 פלקט עם חוקי המשחק "בלון היד"
- 🔗 3 בלונים – אחד למשחק ועוד שניים כחזרבה.
- 🔗 אמצעי לסימון שתי קבוצות – אפשרי מדבקות בשני צבעים, סרטים וכד', כמספר המשתתפים.

מהלך ההפעלה

שלב א': משחק בלון היד

1. המנחה מסביר/ה למשתתפים כי הם עומדים לשחק במשחק "כדור-יד" עם בלון ולשם כך יש צורך בהתארגנות הבאה:
 - לפנות את הכיסאות ואת השולחנות ממרכז החדר, ולהשאיר שני שולחנות שימשו כשערים.
 - מינוי שופטים למשחק – הבחירה היא של המנחה (2-3 משתתפים).
 - יתר המשתתפים נחלקים לשתי קבוצות באופן אקראי.
 - חברי כל קבוצה מקבלים מדבקה - צבע שונה לכל קבוצה, להדבקה על החולצה.
2. המנחה מקריא/ה את כללי המשחק למשתתפים ותולה את הפלקט עם חוקי המשחק על הלוח (החוקים מצורפים בהמשך).
3. המנחה מורה על תחילת המשחק.
4. בתום המשחק (לאחר כ-20 דקות) הקבוצה תתכנס למליאה.

שלב ב' - דיון במליאה:

המנחה מברר/ת עם המשתתפים את הנקודות הבאות, ואת הקשר שלהם למצבים דומים - המוכרים להם מחייהם:

- א. מה קרה במשחק כאשר חוק 2 היה תקף? מה קרה כאשר לא היה תקף?
- ב. מה הרגישו המשתתפים בשני חלקי המשחק? האם היה הבדל בתחושות?
- ג. מה היו דרכי המחאה שבהן השתמשו משתתפים שונים במשחק?

- ד.** מה היו תוצאותיהן של המחאות בדרכים השונות?
- ה.** האם היה קשר בין תוכן החוק, לבין סוג המחאה ועוצמתה?
- ו.** בחיי היומיום: אלו מחאות לגיטימיות בעיני המשתתפים ואלו לא? מתי מופיעות מחאות לא לגיטימיות? אלו מחאות יעילות ואלו לא?

סיכום:

אורח חיים דמוקרטי מגדיר דרכי מחאה לגיטימיות, ודרכי מחאה שאינן לגיטימיות. במצבים שבהם השלטון מתווה זכויות שוות לכלל האזרחים, הדרכים הלגיטימיות קלות להגדרה ולניסוח: הזכות להפגין והזכות לביטוי חופשי, מאפשרות מחאה כנגד מצבים המחייבים שינוי, לדעתם של האזרחים. שלטון שבו הזכויות המוענקות לאזרחים אינן שוות והמחאה הדמוקרטית אסורה, מציב קושי להגדרת מחאה לגיטימית. דרכים אלימות מכשילות פתרון סכסוכים בדרכי שלום ופוגעות ביצירת אמון, אך עם זאת, מחאה בדרכים שאינן אלימות, מתגלה לעתים כבלתי יעילה.

יש המצביעים על התנגדות פסיבית לא אלימה כעל דרך אפשרית, ויש הממליצים על ניהול דיאלוג יצירתי. כמו כן, יש המצדדים בשימוש בכלים המקובלים של מחאה דמוקרטית - גם כאשר אלה מוגבלים.

כללי משחק בלון היד
מטרת המשחק: להבקיע עם הבלון כמה שיותר שערים לקבוצה היריבה.
1. על הלוך רשומים מספר חוקים, והשופטים הם האחראים לאכיפתם. בנוסף לחוקים אלה, השופטים רשאים לחוקק עוד שני חוקים לאחר שלוש דקות של משחק.
2. בחמש הדקות הראשונות של המשחק, אסור למשתתפים לדבר עם הקבוצה היריבה או עם השופטים. לאחר חמש דקות, מותר לדבר עם הקבוצה היריבה ועם השופטים.
3. אסור ללכת עם הבלון.
4. אסור למסור או להבקיע אלא בעזרת היד בלבד. מי שעובר על חוק זה, יוצא לשתי דקות מהמשחק.
5. מי שדוחף את בן הקבוצה השנייה, מקבל אליו את הבלון מיידית.
6. מי שצועקת נענשת בהעברת הבלון לקבוצה השנייה באותו רגע. חוק זה אינו חל על גברים.
7. מי שמפוצץ בלון, יוצא מהמשחק. גבר יוצא מהמשחק לצמיתות, אישה יוצאת מהמשחק לשתי דקות.

הפעלה חמישית:

התנאים בהם ניתן לקיים מדינה שתהיה יהודית ודמוקרטית

מטרה:

לדון בתנאים בהם ניתן לקיים מדינה שתהיה יהודית ודמוקרטית.

אמצעים:

- חבילה של 24 קלפים – על כל קלף רשום קריטריון להגדרת המדינה (מצורפת רשימה). מספר החבילות כמספר הקבוצות.
- כרטיסיית משימה.
- פלקטים ריקים כמספר הקבוצות וטושים.

מהלך הפעילות:

- המנחה מחלקת את המשתתפים לקבוצות המונות 5-7 משתתפים כל אחת.
- מסבירים שהמשימה של כל קבוצה היא לבחור במשותף – מתוך רשימה שיקבלו – קריטריונים להגדרת המדינה כיהודית ודמוקרטית. עליהם לעמוד על כך שכדי שהמדינה תהיה יהודית ודמוקרטית, חייבים להתקיים התנאים הבאים (המוגדרים במגילת העצמאות):
 - במדינה יהיה רוב יהודי.
 - המדינה תהיה מדינת כל התושבים בה.
 - לכולם תהיה זכות לבחור ולהיבחר (חוץ מילדים וכד').
 - זכויות המיעוטים תישמרנה.
 - כולם יהיו שווים בפני החוק.
- מחלקים לכל קבוצה את 24 קלפי הקריטריונים ואת כרטיסיית המשימה:

עליכם ליצור סדרות של 5 כרטיסים כך שלא תהיה סתירה בין התכנים שלהם. למשל, כרטיס עליו יהיה כתוב "סיפוח כל שטחי ירדן" לא יוכל להיות בסדרה אחת עם כרטיס, עליו רשום "מדינה ובה רוב יהודי".
- אחרי שהקבוצות תסיימנה את יצירת הסדרות, הן תרשומנה אותן באותיות גדולות על פלקט. הפלקטים ייתלו על הקיר. ובנוסף ייתלה פלקט ריק בנפרד.
- נציג של כל קבוצה יסביר מדוע לדעת המשתתפים בקבוצתו לא קיימת סתירה בין הכרטיסים. נציגי הקבוצות האחרות יוכלו להקשות על מציג הסדרה. רק אם הקבוצות האחרות תקבלנה את הנימוקים ליצירת הסדרה, הסדרה תירשם על הפלקט הריק המשותף.

יש להקפיד שהוויכוח לא יהיה על מידת ההזדהות של המשתתפים עם הסדרה שנוצרה אלא על האפשרות שאין סתירה בין ההיגדים המופיעים בכרטיסים השונים.

6. אחרי שהקבוצה תרשום את הסדרות, שהוסכם שאין בהן סתירות, כל אחד מהמשתתפים יאמר באיזו מן הסדרות היה מעדיף להיות שותף.

⊙ חשוב להדגיש שדמוקרטיה איננה משטר חסר סתירות, אלא שישנם מצבים בהם חייבים להתמודד עם הסתירות ויש מצבים בהם ניתן לחיות עמן. לעתים מתחייבת הכרעה ולעתים לא.

כרטיסיית משימה
עליכם ליצור סדרות של 5 כרטיסים כך שלא תהיה סתירה בין התכנים שלהם
למשל, כרטיס עליו יהיה כתוב "סיפוח כל שטחי ירדן" לא יוכל להיות בסדרה אחת עם כרטיס, עליו רשום "מדינה ובה רוב יהודי".
התנאים שחייבים להתקיים הם:
1. במדינה יהיה רוב יהודי.
2. המדינה תהיה מדינת כל התושבים בה.
3. לכולם תהיה זכות לבחור ולהיבחר (חוץ מילדים וכד').
4. זכויות המיעוטים תישמרנה.
5. כולם יהיו שווים בפני החוק.

כרטיסיות קריטריונים להגדרת המדינה כיהודית ודמוקרטית:	
1.	מדינה יהודית
2.	מדינה חילונית
3.	מדינה דמוקרטית
4.	מדינה בה כל האזרחים שווים בפני החוק
5.	מדינה שהירדן הוא גבולה המזרחי
6.	מדינה בה קיימים גופים וולונטריים
7.	מדינה שתרכוה מערבית
8.	מדינה בה חופש ביטוי מוחלט
9.	מדינה עם צנזורה ביטחונית
10.	מדינה בה זכויות אזרח ניתנות באופן שווה לכולם
11.	מדינה בה הצבא הוא צבא מתנדבים
12.	מדינה שיש זכות שווה לכל תושביה לבחור ולהיבחר
13.	מדינה דתית
14.	מדינה דו-לאומית
15.	מדינה טוטליטרית
16.	מדינה בגבולות 1967
17.	מדינה בה ניתן חינוך חינם רק למיעוטי יכולת
18.	מדינה שתרכוה יהודית
19.	מדינה שאיננה מתירה קיום איגודים מקצועיים
20.	מדינה בה קיימת צנזורה על מחזות וסרטים
21.	מדינה בה זכויות אזרח מוענקות רק למי ששירת בצבא או עשה שירות אזרחי
22.	מדינה בה השירות הצבאי חובה
23.	מדינה שתרכוה מזרחית
24.	מדינה שאין זכות שווה לכל תושביה לבחור ולהיבחר

חוק יום הזיכרון ליצחק רבין, התשנ"ז – 1997

נתקבל בכנסת ביום ג' בתמוז התשנ"ז (8 ביולי 1997)⁸

1. (א) י"ב בחשוון, יום הירצחו של ראש הממשלה ושר הביטחון יצחק רבין, יהיה יום זיכרון ממלכתי; יום זה יצוין במוסדות המדינה, במחנות צה"ל ובבתי ספר. (ב) חל י"ב בחשוון ביום שישי או בשבת, יקוים יום הזיכרון ביום חמישי שלפניו.	יום הזכרון ליצחק רבין
2. הדגלים במוסדות המדינה ובמחנות צה"ל יורדו לחצי התורן.	דגל המדינה
3. ליד קברו של יצחק רבין, בהר הרצל, יתקיים טקס זיכרון.	טקס הזיכרון
4. במחנות צה"ל תפורסם פקודת יום של ראש המטה הכללי.	מחנות צה"ל
5. בבתי הספר יצוין יום הזיכרון – (1) בפעולות שבהן יועלו דמותו ופועלו של יצחק רבין; (2) בפעולות שיוקדשו לחשיבות הדמוקרטיה בישראל ולסכנת האלימות לחברה ולמדינה.	בתי ספר
6. שר החינוך התרבות והספורט ממונה על ביצוע חוק זה והוא רשאי להתקין תקנות לביצועו.	תקנות

בנימין נתניהו

ראש הממשלה

דן תיכון

יו"ר הכנסת

עזר וייצמן

נשיא המדינה

⁸ הצעת החוק ודברי הסבר מיום י"ט באייר התשנ"ז (26 במאי 1997), עמ' 342. מתוך: ספר החוקים 1630, י"ב בתמוז התשנ"ז, 17.7.1997.

נספח 2:

כשהחיים והמוות בידי הלשון

משה נגבי (מאמר שנכתב עבור מדרשת אדם בשנת 1996)⁹

"הסתה", "המרדה" ו"גבולות חופש הביטוי" הם מושגים שמרבים להשתמש בהם לאחרונה - לא תמיד בהקשר הנכון ולא פעם שלא על בסיס משפטי מוצק. משה נגבי, הפרשן המשפטי של עיתון "מערכי" ושל רשות השידור ומרצה מבוקש במערכת החינוך, עומד במאמר על התנאים והנסיבות שבהם החליטה מערכת המשפט בישראל להגביל את חופש הביטוי לטובת מימושן של זכויות אזרח אחרות, ועל ההבחנה בין חופש דיבור שמשרת את הדמוקרטיה לבין כזה שמשמש כלי משחית בידי אויביה. בשיחה שקיימנו עם נגבי ביקשנו לברר, בין שאר דברים, מהי השקפתו בסוגיית ההגבלה של חופש הביטוי בין כותלי בית הספר. להלן דבריו:

אחת התופעות המדכאות, שהבליט רצח ראש הממשלה ב-4 בנובמבר, היא חוסר ההבנה המוחלט באשר לחיננותם של חופש הדיבור מצד אחד, ושל ההפקדה על גבולותיו של החופש הזה, מצד שני. הנורא בדבר הוא, שחוסר ההבנה איננו נחלתו של הציבור הרחב בלבד, אלא גם של הממונים על תיחום החופש, כולל מערכת אכיפת החוק על כל דרגיה. למרבה האימה, חוסר ההבנה הזה נותן את אותותיו הממאירים והמסוכנים גם לאחר הרצח.

לישראל אין חוקה כתובה, ואפילו לא חוק, המבטיחים את חופש הדיבור. הזכות הזאת נתונה לנו ונעשתה ליסוד-מוסד של משפטנו החוקתי אך ורק הודות לבית המשפט העליון, וליתר דיוק הודות לאחד מאבותיו המייסדים, השופט ד"ר שמעון אגרנט, שנולד והתחנך בארה"ב. בשנת 1935 ייבא והשתיל השופט אגרנט אל תוך המשפט הישראלי את התפיסה האמריקנית של "שוק חופשי של דעות" כאמצעי האופטימלי לבחירת דרכה של המדינה. הוא הסביר, כי בחירת המטרות המשותפות העומדות על סדר יומה של המדינה והחלפת דעות עליהן באופן חופשי "כל התהליך הנזכר איננו לאל תהליך של בירור האמת, למען תשכיל המדינה לשים לפניה את המטרה הנבונה ביותר ותדע לבחור את קו הפעולה העשוי להגשים מטרה זו בדרך היעילה ביותר. והנה, לשם בירור אמת זו משמש העיקרון של חופש הדיבור אמצעי ומכשיר, הואיל ורק בדרך של ליבון 'כל' ההשקפות והחלפה חופשית של 'כל' הודעות עשויה אותה 'אמת' להתבהר."

מאליו מובן, שבשעה של הכרעות הרות גורל, כגון זו שבה שרויה ישראל כיום, חיוניות חופש הדיבור לא רק שאיננה נחלשת, אלא היא אף גוברת. בשעה כזאת הרי חשוב שבעתים, שהמדינה תשכיל לבחור במטרה הנבונה ביותר ובקו הפעולה היעיל ביותר, שכן מחירה של בחירה שגויה עלול להיות קטלני. בנסיבות הללו חופש הדיבור הוא לא רק אינטרס של האופוזיציה, אלא של כולנו. אם אכן מדיניות השלום של השלטון מוטעית וקטסטרופלית, כפי שטוענת האופוזיציה, הרי מוטב לכולנו שתינתן לאופוזיציה מלוא ההזדמנות לנסות לפקוח את עינינו (וגם את עיני השלטון עצמו) למשגים החמורים ולסכנותיהם.

⁹ משה נגבי הוא משפטן ופרשן משפטי. המאמר והריאיון לקוחים מתוך הספר "חופש ביטוי והסתה" מאת אוקי מרושק קלארמן, הוצאת אדם המדרשה לדמוקרטיה ולשלום, (שני מאמרים של משה נגבי פורסמו במקור בעיתון המדרשה "כל אדם", גיליון 18, פברואר 1996, שהוקדש לנושא: "רצח רבין - מסקנות חינוכיות).

אך גם בשעה גורלית כזאת חופש הדיבור איננו מוחלט. שום זכות דמוקרטית איננה יכולה להיות מוחלטת, משום שהזכויות סותרות אלה את אלה. הזכות לחופש הדיבור סותרת, לעתים קרובות, את הזכות לחיים. וכאשר מתקיימת סתירה כזאת, על חופש הדיבור לסגת מפני הזכות לחיים. השופט אגרט ציטט בהחלטתו ההיסטורית משנת 1953 החלטה היסטורית אחרת - זו של השופט האמריקני אוליוור וונדל הולמס - אשר הסביר, כי "חופש דיבור אין משמעותו, שאדם יכול לזעוק 'שרפה' בתיאטרון מלא מפה לפה", כאשר התוצאה עתידה להיות היסטוריה קטלנית. הנשיא (Chief Justice) של בית המשפט העליון שלנו, אהרון ברק, ביטא אותו רעיון עצמו באומרו, כי "הזכות לחיות בחברה קודמת לזכות להביע בה דעה." אגרט וברק אימצו, לכן, את גישתו של הולמס, שעל פיה מותר, ואף ראוי, לדכא את חופש הדיבור, כאשר קיימת "סכנה ברורה ומיידית" (Present Danger and Clear) או "ודאות קרובה" (Certainty) לפגיעה קשה בביטחון האישי או הקולקטיבי כתוצאה מן הדיבור.

כדי לקבוע אם יש סכנה ברורה ומיידית או ודאות קרובה לפגיעה בביטחון - אין די בבדיקת תוכן ההתבטאות. הרי הזעקה "שרפה" כשלעצמה אין בה שום סכנה, ואין מקום לחשש במקרה שהיא מושמעת באולם, אם הדובר הוא שחקן, וברור שהדבר נעשה במסגרת מחזה. כלומר, ההחלטה אם התבטאות פלונית היא לגיטימית או אסורה תלויה לא רק בתוכן ההתבטאות אלא גם בדובר, בקהל שומעין ובנסיבות שבהן מושמעים הדברים. הבעת שמחה על רצח ראש הממשלה, ואפילו הגדרתו כ"בוגד" - מתועבת ככל שתהיה - איננה מצדיקה הליכים משפטיים, כשמדובר בספר פלוני, שמביע את הדברים בפני לקוח פלמוני. מעצר של ספר כזה לחקירה, או פיטורין של עובד במוסד ציבורי או פרטי בגלל התבטאות דומה (שלהם היינו עדים לאחרונה) - לא רק שאינם דמוקרטיים, הם גם מזיקים, כי יש בהם כדי להסיח את הדעת (של הרשויות ושל הציבור כאחד) מן הצורך להתמודד עם ההתבטאויות המסוכנות באמת.

כאשר, לעומת זאת, רב בישראל משמיע דברי הסתה נגד ראש הממשלה או נגד אנשים אחרים, והם מגיעים לאוזני חסידיו, שרואים בו נציגו של אלוהים עלי אדמות או מפרשו המוסמך, ישנה לא רק "ודאות קרובה" אלא "ודאות כמעט מוחלטת", שמישהו מאותם חסידים יראה בדברים, כהגדרת השופט האמריקני הנודע - "a learned hand trigger for action" - במקרה הזה, חובה לדכא את ההסתה ולהעניש בגינה. עד כה הדבר לא נעשה.

לא רק דיבור המאיים על חיי הפרט או הכלל הוא מסוכן, אלא גם דיבור המסית נגד סמכות הפרלמנט הנבחר ונגד הממשלה הנהנית מאמונו וקורא להפר בכוח את חוקית ואת החלטותיהם. שופט בית המשפט העליון אלפרד ותיקון, שהיה סטודנט בברלין בשנות ה - 20, כתב באחד מפסקי דינו המפורסמים: "לא פעם קרה במדינות בעלות משטר דמוקרטי תקין, שקמו עליהן תנועות טוטליטריות ופשיסטיות למיניהן והשתמשו בכל אותן הזכויות של חופש הדיבור, שהמדינה מעניקה להן, כדי לנהל את פעילותן ההרסנית בחסותן. מי שראה זאת בימי הרפובליקה של ויימאר - לא ישכח את הלקח". נשיא בית המשפט העליון, אהרון ברק, טרם נולד כאשר קרסה הרפובליקה של ויימאר, אך כילד יהודי בשואה הוא חש על בשרו את תוצאות הקריסה הזאת, וגם הוא לא שכח את הלקח. לפני עשר שנים הוא כתב: "דמוקרטיה נאורה מבקשת להגן על עצמה מפני סרטן המבקש לחסלה".

אכן המשטר הדמוקרטי נכון להגן על חופש הביטוי, כל עוד חופש הביטוי מגן על הדמוקרטיה, אך במקום שחופש הביטוי הופך לקרדום לפגיעה בדמוקרטיה, אין כל צידוק שהדמוקרטיה תניח צוואה לכרות".

דיבור, המוקיע את מדיניות השלום של הממשלה כמסוכנת, הוא דיבור המגן על הדמוקרטיה ואסור להגבילו או להעניש בגינו. דיבור, הכופר בסמכות של הממשלה לבצע את המדיניות הזאת (למשל, בנימוק הגזעני, שהמדיניות נתמכת בידי ח"כים ערבים-ישראלים) וקורא לסכלה בכוח או במעשים פליליים, הוא כקרדום החופר תחת אושיות הדמוקרטיה. לא דיכוי של דיבור כזה ולא ההענשה בגינו, אלא דווקא ההגבלה עליו, היא שסיכנה את הדמוקרטיה הישראלית ועודנה מסכנת אותה. וכפי שנוכחנו, מחיר ההבלגה עלול להישקל גם בדם. ואכן כאשר הפתגם העתיק "החיים והמוות ביד הלשון" הופך למציאות מזעזעת, חוסר ההבנה של גבולות חופש הדיבור והיעדר הנחישות לאוכפם הם לא עוד בגדר בעיה מוסרית ונורמטיבית בלבד, אלא הם בבחינת בעיה לאומית-קיומית של ממש.

נספח 3:

הסתה, המרדה וחופש ביטוי¹⁰

ראיון עם משה נגבי

כיצד היית מגדיר את המושגים את המושגים "הסתה" ו"המרדה", שלאחרונה שבים ועולים לדין?

הסתה היא התבטאות, שיוצרת בנסיבות העניין (תוכן ההתבטאות, הדובר, השומע והאווירה) הסתברות של הובלה למעשים אלימים ולא חוקיים. אלמלא ההסתברות הזאת, ייתכן שהיה מדובר בהתבטאות אומללה ומסלידה, שהדמוקרטיה חייבת לסבול אותה, ומערכת החינוך היא המופקדת על עקירתה באמצעים חינוכיים. המרדה, לעומת זאת, באה לידי ביטוי באמירה, שלשלטון אין סמכות לבצע מדיניות מסיבה לא רלוונטית, או בפעולה באמצעים לא חוקיים למניעת ביצוע מדיניות לגיטימית של ממשלה לגיטימית. את שתי התופעות האלה אין לבלבל עם הבעת התנגדות, ולו גם חריפה, למדיניות השלטון, מתוך קריאה להחליפו באמצעים דמוקרטיים. הבעה זו היא תמצית הדמוקרטיה וחופש הביטוי.

בשמו של חופש הביטוי ובאצטלה של שאלות, הערות, קריאות לסדר היום ואף התפרצויות – מרבים מתנגדים פוליטיים לנסות ו"לפוצץ" אספות וכנסים של יריביהם, ואף למנוע את עצם קיומם. מהו קו הגבול במקרה כזה, הן בתחום הפוליטי-הארצי והן בין כותלי בית הספר?

כמו שמוצדק להגביל את חופש הביטוי למען החיים, כך מוצדק להגבילו למען חופש הביטוי של הזולת, אם ברחוב ואם בבית הספר. אם הפגנה – שהיא כשלעצמה כלי ביטוי לגיטימי – נועדה להפריע ולמנוע את התבטאותם החופשית של אחרים, אז אין ספק שיש לדכא אותה, כדי להבטיח את

¹⁰. הריאיון מתוך הספר "חופש ביטוי והסתה" מאת אוקי מרושק קלארמן, הוצאת אדם המדרשה לדמוקרטיה ולשלום, (פורסם במקור בעיתון המדרשה "כל אדם", גיליון 18, פברואר 1996).

חופש הביטוי הזה. כפי שכבר התבטא בית המשפט העליון, "אין לתת פרס לאלימות וזכות וטו לאספסוף". ועל כך הוסיף השופט ברק: "תפקידה של משטרה איננו רק לשמור על הסדר ברחוב, אלא לשמור על הסדר הדמוקרטי, כלומר על זכויות האדם".

מאז הירצחו של יצחק רבין ז"ל מרבים לדבר על הטלת הגבולות על חופש הביטוי במטרה למנוע תופעות של הסתה ושל המרדה, שעלולות לגרור אחריהן מעשי אלימות. האם אתה מוצא שצריך להגביל את חופש הביטוי בבית הספר כדי למנוע אלימות?

אין לי ספק, שטיפול השורש בבעיה הזאת אינו יכול להיעשות אלא במישור החינוכי. ואולם, כאשר נשקפת סכנה ברורה ומידית, או כאשר מתקיימת אותה ודאות קרובה לסכנה מעין זו, אין זמן לחכות שיבשילו תוצאות הפעילות החינוכית, ואין ברירה אלא למנוע הרג ואלימות. כך גם בבתי הספר: כל עוד המחנך מעריך שלפניו דיבורים, שאינם עלולים לגרור למעשי אלימות, עליו להתמקד בפעילות החינוכית, המוקיעה את האלימות כדרך לא לגיטימית להבעת דעות, ליישוב מחלוקות ולהשגת מטרות. הכלל הבסיסי, שחייב להיות ברור לתלמידים בכל הגילים הוא, שיש לנו הסכם על פיו לכל אחד מאתנו הזכות לנסות ולשכנע אחרים בדעותיו, ומי שיימצא משכנע יותר אנשים, דעותיו הן שיקבעו הלכה למעשה.

האפיק החינוכי של השכנוע תקף כל עוד אין מידע או ודאות קרובה, שהתלמיד עבר ממילים למעשים פליליים. כשמדובר במעשים פליליים, המחנך לא רק זכאי לפנות למשטרה, הוא חייב לעשות זאת. אחד הלקחים החשובים מרצח ראש הממשלה הוא, חובתם של מחנכים להיות ערניים לתופעות של התדרדרות לאלימות וחובת הדיווח במקרים של ודאות קרובה לביצוע מעשים פליליים. כפי שהוויכוח בשאלת הדיווח על השימוש של תלמידים בסמים ומסחרם בהם הוכרע לטובת חובת הדיווח, כך יש להכריע בכל הקשור לחשש של ודאות קרובה לאלימות פוליטית. כשהבית בווער אין משכנעים את דייריו לצאת בדברי כיבושין: מוציאים אותם מרצונם או בעל כורחם.

היכן בדיוק עובר הגבול הדק, שאותו אמורים המחנכים לאתר, בין דיבורים שמסתמכים בדיבורים לבין כאלה שקרוב לוודאי יגררו למעשי אלימות?

הגבול בית הספר עובר באותו המקום, שבו הוא עובר בסביבה הפוליטית. אינני סבור, למשל, שצריך להטיל סנקציות על אדם. ויהא זה תלמיד, שמביע שמחה על רצח רבין. אין לסלק אותו מבית הספר, ובוודאי שאין להביא אותו לחקירה במשטרה. אלא שמורה, שנתקל בהבעת שמחה שכזאת מצד תלמיד, חייב לקיים דיון בכיתה, ובו לנקוט עמדה מנוגדת לעמדת התלמיד, ולא להישאר "ניטרלי", כפי שנוטים רבים מן המורים לעשות. מורה צריך להביא בפני תלמידיו את כל ההשקפות שקיימות בחברה, ולתת אפשרות ביטוי לכל תלמיד, גם אם דעותיו מסוכנות. באשר לעמדות המסוכנות עליו לציין, שאלה עמדות שאינן מקובלות, לא על החוק ולא על החברה, מכיוון שהן נוגדות את ערכיה הבסיסיים. חובתם של מחנכים לדאוג שעמדתם לא תישאר בגדר סיסמה. עליהם ללוות אותה בדיון נוקב ופתוח בכיתה, דיון שבו יבהירו למה הם חושבים את אשר הם חושבים, וישרטטו את הטיעונים שהביאו אותם לעמדתם.

על המחנכים להדגיש בפני תלמידיהם שאין מדובר בוויכוח בין עמדות פוליטיות שונות שהן כולן לגיטימיות, אלא במאבק נגד השיטה האנטי-דמוקרטית, העומדת מאחורי נכונותם של יחידים לפעול באלימות ובניגוד לחוק כדי לממש את עמדותיהם הפוליטיות.

כפי שמורה לא היה נשאר ניטרלי, אילו היה אחד מתלמידיו טוען לגבי השואה, שלא היו דברים מעולם, כך אין הוא יכול להיות ניטרלי לנוכח הצהרה בנוסח: "אין לממשלה סמכות, כי היא נשענת על קולות ערביים". גם כאשר דבריו של התלמיד מתבססים על דבריהם של חברי כנסת, המתנגדים לתהליך השלום, כפי שמנהלת אותו הממשלה החוקית של ישראל, אין המורה רשאי לנקוט עמדה ניטרלית לגבי הצהרה גזענית ואנטי-דמוקרטית מסוג זו.

מורה, השומע מתלמידיו ש"הסכם אוסלו הוא אסון למדינה", יאמר לתלמיד, שהוא זכאי להביע את עמדתו ויציין שההכרעה בנושא תיעשה בידי הרוב. ואולם, אם התלמיד יאמר, ש"אין לממשלה", הנשענת על רוב קטן ולא -יהודי, סמכות לחתום על הסכם אוסלו", אז חובתו של המחנך להסביר למה עמדה כזאת איננה עמדה לגיטימית במסגרת הדמוקרטית.

האם, לדעתך, על הממסד לתת גיבוי לגישה לא-ניטרלית של מורים, מהסוג שעליו אתה ממליץ?

בוודאי. אבל אין צורך להמציא, הכל כבר כתוב ונוסח בחוק החינוך, המציב בין מטרות החינוך את החינוך לשיוויון, לאהבת הבריות, לשלום ולכיוצא באלה. למערכת החינוך שלנו יש מגמות דמוקרטיות ושוויוניות ברורות, שהן המצע הערכי המינמלי שלה ושל החברה שבשמה ולמענה היא פועלת. חובתם של המורים שלא להישאר ניטרליים אל מול חתירה נגד המגמות האלה.

על נקיטת העמדה הלא-ניטרלית של המורים לגבי עמדות אנטי- דמוקרטיות צריך להוסיף גם חינוך לאוריינות משפטית בקרב התלמידים, שכן גם הבורות בתחום הזה מביאה לחוסר ההבחנה בין ערעור לגיטימי על עמדות פוליטיות של הממשלה לבין ערעור לא-לגיטימי על הסמכות לבצע מדיניות.

הפניה למקורות נוספים

הצעות לפעילויות נוספות העוסקות בנושא חופש ביטוי והסתה:

1. **חופש ביטוי והסתה: תכנית לימודים בנושא שפה ופוליטיקה.** מאת: אוקי מרושק-קלארמן. מהדורה שנייה, מעודכנת ומורחבת. ירושלים: מדרשת אדם, 1997.
2. **אין דמוקרטיה אחת.** מאת: אוקי מרושק-קלארמן וסאבר ראבי, מדרשת אדם 2005.
3. **בשביל הדיאלוג – התמודדות חינוכית עם תופעת הגזענות,** תכנית לימודים לבתי הספר העל יסודיים, מאת: אוקי מרושק-קלארמן הוצאת מדרשת אדם 2014.
4. **כוחה של מילה – חינוך להגנה על חופש הביטוי ולהתמודדות עם הסתה,** מאת: אוקי מרושק-קלארמן, בשיתוף עם שרף חסן, חולוד אידריס; תכנית משותפת של מדרשת אדם והאגודה זכויות האזרח, 2016.
5. אתר מדרשת אדם: [/http://www.adaminstitute.org.il](http://www.adaminstitute.org.il)

חומר רקע על חייו של יצחק רבין ופועלו וכן חומר בנושא רצח ראש הממשלה:

1. אתר האינטרנט של מרכז יצחק רבין לחקר ישראל: www.rabincenter.org.il
2. אור-בך, ישראל. **תהליכי הרס עצמי במציאות הפוליטית בישראל.** רמת-גן: המכון לחקר עמנו תשנ"ו 1996.
3. **אשר אהבת את יצחק: אלבום לזכרו של יצחק רבין** (עורך ספרותי: זיסי סתוי). תל-אביב: ידיעות אחרונות, 1995.
4. בן-עזר, אהוד. **רקויאם לרבין.** תל-אביב: 1996.
5. גלילי, זאב. **יצחק רבין: 1922-1995.** רמת גן: אביבים, תשנ"ט 1996.
6. דברת, חמוטל. **תאוריית הזהות החברתית וייחוס אשמה בין-קבוצתית: תגובות סטודנטים לרצח רבין** (עבודת מאסטר). רמת-גן: תשנ"ח 1998.
7. **יום הזיכרון ליצחק רבין ז"ל: דברי הערכה ועיון ולקט הצעות לפעילות.** ירושלים: מחלקת הפרסומים, משרד החינוך התרבות והספורט, תשנ"ח 1997.
8. **יצחק רבין ז"ל: חשוון התשנ"ז – שנה למותו.** ירושלים: משרד החינוך התרבות והספורט, מינהל חברה ונוער, תשנ"ז.
9. **יצחק רבין 1922-1995: פרידה.** (עורך ומפיק: שלמה סופר). תרגום: ג'ון בן זקן ואחרים. רמת-גן: א.ד.ס.פ., תשנ"ו (אלבום).
10. כנסת ישראל. **ועדת החקירה לעניין רצח ראש הממשלה מר יצחק רבין ז"ל: דין וחשבון.** ירושלים, הוועדה, תשנ"ו 1996.
11. **משימה בלתי-גמורה: חייו ומותו של יצחק רבין** (תרגום מאנגלית). תל-אביב: הד ארצי, תשנ"ז 1996.
12. נאור, מרדכי. **יצחק רבין: האיש, המפקד, המדינאי מצביא השלום.** ירושלים: משרד החינוך, התרבות והספורט, מרכז ההסברה. תשנ"ו 1995.
13. סליטר, רוברט. **יצחק רבין: ביוגרפיה.** ירושלים: עידנים, תשנ"ג 1993 (תרגום מאנגלית).

14. סער, חנוך. **שלום, חבר! נפרדים מרבין בכיכר**. תל-אביב: סער, תשנ"ו 1995. (צילומים).
15. קליין, מנחם. **בר-אילן – אקדמיה, דת ופוליטיקה**. ירושלים: מאגנס, האוניברסיטה העברית, תשנ"ח 1997.
16. קפליוק אמנון, **רבין – רצח פוליטי בעזרת השם**. תל-אביב: ספריית פועלים, תשנ"ז 1996.